

ня лексічнага складу мовы з'яўляліся неалагізмы з матываваным лексічным значэннем, г.зн. словы, утвораныя на базе другога слова (слоў) пры дапамозе спецыяльных сродкаў (напрыклад, афіксаў), як найбольш зразумелыя асноўнай масе носьбітаў мовы. Штучна створаныя словы не мелі б такой шырокай перспектывы ўжывання. Па-другое, асноўным шляхам з'яўлення матываваных неалагізмаў у 20-я гг. стала ўтварэнне новых слоў на базе ўласнага матэрыялу па словаўтваральных мадэлях, уласцівых народна-дыялектнай моўнай рэчаіснасці.

Т.Р. РАМЗА, А.Л. САДОЎСКАЯ

ВОБРАЗ савы Ё БЕЛАРУСКІХ ПАРЭМІЯЛАГІЧНЫХ АДЗІНКАХ

У прыхільнікаў тэлебачання вобраз савы, бяспрэчна, суадносіцца з агульнавядомай перадачай-гульніёй "Што? Дзе? Калі?" і, натуральна, асацыіруецца з глыбокімі рацыянальнымі ведамі, якія адкрываюцца выбраным. (Да месца тут будзе ўгадаць і мультфільм пра Віні Пуха, дзе Сава – самая адукаваная і дасведчаная з герояў.)

Аднак правамерна сцвярджаць, што сава як сімвал мудрасці не аўтэнтычны для беларусаў, а запазычаны. Птушкай мудрасці саву ў старажытным свеце лічылі грэкі: яна была свяшчэнным атрыбутам багіні Афін і самага горада Афін, а пазней і сімвалам акадэміі. А калі ў свой час Гамер назваў Афіну – багіню мудрасці і справядлівай вайны – "сававокай"¹, то, відаць, акцэнтаваў яе праніклівасць, празорлівасць і прароцтва. Для беларусаў жа "савіныя" вочы ўспрымаюцца хутчэй як загана, а вербальна перадаюць адценні непрыязні, страху і/або іроніі: *вочы, як у савы; вылупіўся як сава; пазірае як сава; глядзіць як сыч; – Чые дзеткі харащэйшыя? – Мае, – кажа сава, – і лупаценькія, і кашлаценькія.*

Польскі даследчык В.Капаліньскі зыходную падставу сімвалічнасці гэтай птушкі бачыць у яе знешнім выглядзе, а дакладней, у выглядзе яе галавы: «Нерухама звернутыя ўперад вочы (але затое галава можа паварочвацца больш, чым на 180°) з ярка-жоўтымі ці аранжавымі абалонкамі і "кайма", якая іх аздабляе (інакш афарбаванае пер'е, што прамяніста расце вакол вачэй), ствараюць ілюзорнае ўражанне: за такімі вялікімі вачыма знаходзіцца магутны мозг. Бачачы ў цемры, сава распазнае рэчы і факты, нябачныя для іншых, а ў месячную ноч атрымлівае святло не непасрэдна ад Сонца, а праз пасрэдніцтва Месяца, адбітае рэфлексам»². І сапраўды, гэтая частка яе цела адметна вылучае саву сярод іншых птушак (параўн. процілеглае ў беларусаў: *варона і курыца як сімвал прастакаватасці, недалёкасці – адпаведна курыная/вароніна галава, з курачу галаву; асецін.: У вороны воронёнок умер, она сове его подбросила, мол поплачь над ним. – "Почему я?" – спросила сова. – "У тебя голова больше моей"³.*

Беларускамоўны фактычны матэрыял у сваёй большасці ўказвае на негатыўнае стаўленне людзей да гэтай істоты. У парэміялагічных адзінках засяроджваецца ўвага на яе знешнім выглядзе, але акцэнтуюцца яго непрыябнасць і нават агіднасць, таму ў пэўных выпадках сава сімвалізуе нязграбнасць і непрыязнасць: *Не бачыць сава, якая сама; Паглядзі, сава, якая сама; Гадавала сава дзеці і няма на што глядзеці; Хоць сава, абы з другога сяла; Сядзіць як сыч, і думае, што паніч; Хто ў савы пытаецца, што ў яе нос крывы? Яна сама скажа. (І так відаць.)* і пад. Але такія адносіны да савы характэрныя не толькі для беларусаў. Як адзначае Л.М.Разаноўскі, "у нямецкай мове, прынамсі ў дыялектах рэйнскага рэгіёну, існуе цэлая серыя пейзажычных кампаратываў, якія вербальна замацавалі пагардлівыя, зневажальныя адносіны да савы: *schlief wie Eile* 'спіць як сава'; *steht...* 'крадзе як сава'; *so blind...* 'сляпы...'; *so dumm...* 'дурны...'; *so das...* 'глухі...'; *so voll...* 'напіўся...'; *so dicke...* 'тоўсты...' "⁴. Для параўнання ў беларускай дыялектнай мове: *ходзіць як сава, надзьмуўся як сава (як сыч), морду завернець як сыч, пяць як сава зайца выклікаець*; але варта зазначыць, што

дурны ў беларусаў выкарыстоўваецца ў дачыненні да іншых птушак: *вароны, цецярука, курыцы*.

Адмоўнае і насцярожанае ўспрымання савы і ўсяго яе роду (сычоў, пугачоў і інш.) выклікана найперш тым, што жыццядзейнасць гэтых птахав магчыма толькі ноччу. А іх абсалютна бяшумны палёт атаясамліваецца са з'яўленнем прывідаў і нячысцікаў. Гэта і абумовіла архетыпічную аднесенасць іх да птушак іншасвету: *Дзе сава і сыч, там носу не тыч*⁵; а нярэдка і непасрэднае прыраўноўванне да чорта. Параўн.: *Багатаму і сава носіць = Багатаму і чорт дзяцей калыша; Першая жончка, як на небе зорачка, а другая жончка, як у садзе пчолачка, а трэцяя жанішча, як у лесе савішча = Першая жонка ад бога, другая ад людзей, а трэцяя ад чорта*.

Непрыязны знешні выгляд, а галоўнае, начны, таемна-загадкавы лад існавання і ў дадатак непрыемны, зласліва-працяглы крык даў падставы старажытнаму чалавеку ўспрымаць саву як дэманічную птушку, а яе голас як вестку з таго свету, як накіраванне няшчасця. Так, паводле вераванняў беларусаў, савіны крык, што нагадвае дзіцячы плач альбо паспешлівае "кугу", "па-віў!", "спавіў!", вяшчае нараджэнне гаспадыняй дзіцяці, прычым найчасцей байструка, што тлумачыцца судачыненнем савы з душамі продкаў у кантэксце архайчнай ідэі перасялення душ⁶. (Параўн.: Паводле ўкраінскіх паданняў, у пугача перасяляецца душа памерлага нехрышчонага дзіцяці.)

Згодна з фальклорна-міфалагічнымі ўяўленнямі, нараджэнне дзіцяці атаясамліваецца з пераходам з іншасвету ў гэты свет, што характарызуецца зменай прастора-часавых параметраў: абмежаваная, закрытая, цёмная = 'начная' прастора змяняецца неабмежаванай, адкрытай, светлай = 'дзённая', адбываецца пераход з унутранага ў знешні свет⁷. Таму зусім невыпадкова менавіта сава (зламысная істота) і прадказвае з'яўленне немаўляці. Магчыма, сваю ролю тут адыграў і колер пер'я – рабы з перавагай шэрага: у шэрым жывё ў нованароджаны, і гэты колер быў цэнтрам яго спектра.

Тое, што ў міфа-паэтычнай карціне свету сава спрычыняецца да з'яўлення немаўляці сведчыць і размяшчэнне яе ў адным радзе з міфалагічна значнымі паняццямі *жыта і крапіва* (ім уласціва ярка выражаная жаночая сімволіка, прычым для апошняй – са зніжанай афарбоўкай: у крапіве знаходзяць толькі пазашлюбных дзяцей; параўн.: *у крапіве жаніліся, у крапіве шлюб бралі 'пра пазашлюбныя адносіны'*⁸), што адлюстравана ў беларускіх жніўных песнях: *Жніце, жнічкі, жніце, / А лавіце саву ў жыце. / Нашто нам сава тая? / А трэба кугакала, / Ды каб яно заплакала, / Мы ж бы яго скалыхнулі, / Сярэдзінкай б аддахнулі; або: Як засваталі саву / і добрыя людзі... / Сарокі скакухі, / Вароны плясухі... / Сава разгулялася / У крапіве схавалася. / У кусты галавой, / А наверх нагой, / Крылачкам накрылася. / Цяпер каго ж паслаць / Саву разыскаць?*⁹...

Небеспадкавымі і неалагічнымі ў святле сказанага ўспрымаюцца парэміі *Саву аб пень – саве ліха, саву пнём – саве ліха; Ці савой аб пень, ці пнём аб саву, бо і пень як частка сухога дрэва ў славянскай традыцыі звязваецца з ідэяй смерці, нязменлівасці, з месцам знаходжання дэманічных сіл*¹⁰. Параўн. з рус. *пень і колода* – сімвал цяжкай жыццёвай сітуацыі, бяды, гора: *Бедному – всё пень да колода; Хотел отворотиться от пня, да наехал на колоду*¹⁰, а таксама беларускія параўнанне *жывецца як той саве і прыказку Жыццё ўдавінае – савінае*.

Сава як сімвал цемры, сувязі з хтанічнымі сіламі супрацьпастаўляецца сокалу і іншым птушкам гэтага сямейства, якія звязваюцца ў народным святаўяўленні са святлом, узнёсласцю і імкненнем да неба, што яскрава засведчана ў наступных парэміях: *Не родзіць сокала сава, а такога чорта, як сама; Не прыводзіць сава сокала; Сокала не пераробіш на саву; Не пара сава да сокала; Як бы сава не старалася лятаць, а за сокала не будзе; Відзен сокал па палёту, а сава по воку; Відаць сокал па палёту, а сава па пагледу; Як пазычаць, то вочы як у сокала, а як аддаваць, то як у савы і пад*.

Яшчэ ў старажытнасці сокал лічыўся разведчыкам багоў, які сядзіць на самай высокай галіне Сусветнага дрэва і дакладае багам, што робіцца на свеце¹¹. Адсюль і выразы: *вочы як у сокала, сакаліныя вочы*, г.зн. праніклівы позірк, дасканалы зрок (у той час як сава, захопленая знянацку сонечным святлом, – аб'ект насмешак і здэку). Прычым варта адзначыць, што абсалютна не ўлічваецца такая ж дасканаласць зроку савы ўночы, а актуалізуюцца толькі знешнія праявы; параўн.: *бачыць як сокал (як арол), але: глядзіць як сыч, вылупіцца як сава, вылупіў вочы (вылупіўся) як сава*.

Людзі меркавалі, што "сава, якая не выносіць дзённага святла, проціпастаўляецца арлу, што глядзіць на сонца адкрытымі вачыма, таму арлы, як быццам заўсёды ваююць з совамі"¹². Пацвярджэнне таму ёсць і ў беларускамоўным матэрыяле: *Арлу з савой не па дарозе; Свіння не родзіць бобра, а сава не выведзе арла; Лепей палюбіць маладога арла, чым старую саву; Сава не выседзіць арла, а толькі савянятка*.

Сава з'яўляецца антыподам і ў дачыненні да іншых "боскіх" птушак (параўн.: *Калі пазычаць – вочы салаўіныя, аддаваць – савіныя; І сава думае, што спявае лепш за салаўя*), але ў розных народаў такое проціпастаўленне абыгрываецца рознымі варыянтамі: арол, голуб, ластаўка і інш. Калі для беларусаў самым яркім антыподам савы выступае сокал, то ў нямецкіх прыказках – голуб. Паводле нямецкіх прымхаў, сава – таксама дэманічная птушка, якая звязана з ведзьмамі і служыць ім у якасці кур'ера, ведзьмы ж аздабляюць свае галовы яе пер'ем; акрамя таго, гэта д'яблава птушка, бо чортава бабуля з'яўляецца ў вобразе савы¹³. Голуб жа, як і ў большасці хрысціянскіх краін, рэпрэзентуе сабой Дух Святы, таму сава і голуб супрацьстаяць як 'д'яблава – святому': *Eulen und Tauben kann auch ein kluger Vogel nicht aus einem Ei brüten* 'саву і голуба нават разумная птушка не выседзіць з аднаго яйка'; *ût Uleneier ward ken Duwn* 'з савіных яек не вылупіцца галубы', або прамая ўказваецца на несумяшчальнасць савы з царквой: *Das große Eulengeschlecht drängt sich in die Kirche ohne Recht* 'вялікі савіны род ломіцца ў царкву без права на гэта'¹⁴.

Такім чынам, у аснове беларускамоўных парэміялагічных адзінак з кампанентам сава знаходзяцца архетыпічныя ўяўленні людзей, зыходным з якіх з'яўляецца тое, што сава – дэманічная птушка іншасвету, звязаная з нячыстай сілай, а значыць, яна вяшчунка і наканавальніца нядобрых і трагічных падзей; яе вобраз несумяшчальны з вобразам "боскіх" птушак – арлом і сокалам, бо яны супрацьстаяць як 'д'яблава – святому', 'смерць – жыццё', 'цэпра – святлу'. Разам з тым сава ўвасабляе сабой жыццёвыя цяжкасці, самотнасць і адасобленасць, а таму выклікае не толькі негатыўныя, але і жаласліва-спагадлівыя адносіны. Вобраз жа савы як сімвал мудрасці грунтуецца для беларусаў усё ж на кніжнай традыцыі і адукаванасці.

¹ Мифологический словарь. М., 1990. С.75.

² Kopaliński W. Słownik symboli. Warszawa, 1990. S.390. (Пераклад цытат мой. – Т.Р.)

³ Осетинские пословицы и поговорки. Цхинвали, 1962. С.122.

⁴ Рязановский Л.М. Идеографические аспекты немецкой фразеологии: темпоральные фразы. СПб, 1997. С.70.

⁵ Больш дэталёва гл.: Садоўская А. Да міфалагічнага вобраза савы ва ўстойлівых моўных выразях беларусаў // Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і мове: Матэрыялы 2 Міждународнага навуковага канф. 7–9 апр. 1999г.: В 3 ч. Мн., 1999. Ч.2. С.36–37.

⁶ Гур А.В. Об одном малом фольклорном жанре в Полесье // Полесье и этногенез славян. М., 1983. С.134.

⁷ Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. М., 1990. С.178–179.

⁸ Выслоўі. Мн., 1979. С.114.

⁹ Малюха М. Фразеологизмы с концептом *дерево* в зеркале народной культуры. Мн., 1998. С.123.

¹⁰ Даль В.И. Толковый словарь живого и великорусского языка. Т.1–4. М., 1978–1980.

¹¹ Kopaliński W. Słownik symboli. S.394.

¹² Ibid. S.396.

¹³ Рязановский Л.М. С.70.

¹⁴ Там жа.